

Duray Miklós

Rendszerváltás? Rendszerváltozás? Rendszerváltoztatás?

Sokat vitatkoztunk az elmúlt negyedszázadban arról, hogy a „létező szocializmusként” nevezett hatalmi-politikai rendszernek 1989-ben bekövetkezett megszűnése rendszerváltásnak, rendszerváltozásnak vagy rendszerváltoztatásnak nevezendő-e. Azóta sem tudtunk közös nevezőre jutni annak megítélésében, hogy a kommunista rendszer vagy rend megszűnt-e egyszeri esemény volt-e mint a kerékpáros bukása az első fék hirtelen behúzásakor, vagy olyan folyamat, amiben kényszerű rendszermódosítások követték egymást, mígnem kiderült, a módosítandó nem módosítható tovább – itt a vég.

(A RETÖRKI által 2014. október 17-én rendezett, a Magyarok a rendszerváltásban a határon innen és túl című műhelybeszélgetésen elhangzott előadás szerkesztett változata. Megjelent: Rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, rendszerváltás a Kárpát-medencében, 1963–2015. I. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek, 2016, 37–53.)

Nyilvánvaló, minden esemény lefutását tér- és időfüggvény határozza meg. A társadalmi és politikai események azonban több mint négy dimenzióban zajlanak. Nemcsak a tér és az idő határai között történnek, hanem a lelki-világ, gondolkodásmód, beidegződések, szocializációs folyamatok, személyes- és csoportérdekek, hatalmi érdekek, értékrendek és változásaiak közepette. Ezek a térfüggvény rendszerében ugyan különböző helyen jelenhetnek meg, de egyrészt az eseményeket körülölelő időgörbületnek, a negyedik dimenzióknak vannak alávetve, másrészt meghatározó befolyással bírnak az eseményekre, ezért az idővonalat is befolyásolják, az origótól

nézve minden irányban. Az ötödik dimenzió, ahol mindez összpontosul, az események döntő színtere.

A kérdés az elvonatkoztatás szempontjából abban rejlik, hogy az eseményekértékelésének az időhatárát hogyan húzzuk meg, emberöltő arányosan a térfüggvény rendszer minden oldalára nézve, vagy csak szigorúan arra az egy-két hónapra vagy évre szűkítve, amikor a fordulat lényegi része bekövetkezett. Hát ez az év múlva, ha lesz valaki, aki erről véleményt mondjon, nevetségesnek fogja tekinteni az erről folyó vitát, de akkor már nem is lesz jelentősége. A váltás, változás, változtatás értelmezése legfeljebb két emberöltő időtávlatában értelmes. Abban – úgy tűnik – mindannyian megegyezünk, hogy folyamatról van szó, hiszen minden esemény időfüggvényben mérhető. Még a forradalomnak is van felfutási és lecsengési görbéje. Antall Józseffel értek egyet, aki szerint csak lovakat lehet váltani, rendszert nem. Hozzáteszem: kormányt lehet váltani, vagy akár változatlan politikai erők által gyökeresen átalakítani, de kormánytól, azaz hatalmi-politikai szemlélettől függően az ilyen váltás csak rendszeren belüli változásokat eredményezhet, amit szemléletváltozásnak nevezünk. Az elitváltás lehet majdnem rendszerváltoztatás, valójában mégsem az,

legfeljebb szemlélet- vagy érdekváltás. (1989 után a változást sokan gúnyosan csak „genszterváltásnak” nevezték.) Ebben jelentkezik a váltás és a változás közötti lényegi különbség, a két megítélés közötti bölcséleti ellentét.

VÁLTÁS VAGY VÁLTOZÁS, ELIT- VAGY RENDSZERVÁLTÁS?

A váltás vagy változás közötti különbségre utal néhány múlt századi történelmi példa is. Romániában 1945 márciusa és 1952 júniusa között Petru Groza kormánya jelentette a monarchiából (a Vasgárda fasiszta/náci diktatúrájából) a kommunista diktatúrába való átmenetet, azaz a Szovjetunió által ellenőrzött „rendszerváltozást” – az amerikaiak és az angolok folyamatos tiltakozása ellenére. Az 1953. június 15–17. között lezajlott berlini felkelés és 1956 őszén, október 22-ig Lengyelországban kibontakozott tiltakozó megmozdulások által kikényszerített személyi hatalomváltás, valamint a magyarországi ’56-os forradalom és szabadságharc inkább arra a sajátos sorsú sivatagi rózsára emlékeztet, aminek a növekedését vagy sorvadását a helyileg (diszkrétén) meghatározott körülmények befolyásolják. A csapadékon, vagy annak hiányán kívül nincs külső (a rendszeren kívülről jövő) segítsége. Ennek ellenére egy létező politikai rendszeren belül is elképzelhetők a változások, akár diszkrét (meghatározott), akár folyamatosan változó feltételek mellett. Magyarországon 1953. július 4-én Rákosi eltávolításával és Nagy Imrének a Minisztertanács elnökévé való kinevezésével jelentős szemléletváltás következett be az előtte való négy évhez képest. Valójában ez volt az ’56-os forradalom példaadó előjátéka, mert megmutatta, „lehet másként csinálni”. Ezzel szinte párhuzamosan a Szovjetunióban is megtörtént az első szemléletváltás. Mindezek nélkül aligha alakulhattak volna meg a reformista csoportok, a Petőfi Kör és ’56 októberében az egyetemistáknak a lengyelekkel rokonszenvet kinyilvánító csoportjai, később a forradalmi munkástanácsok, és aligha győzhetett volna egy-két nap erejéig a forradalom, megismételve az egy

évszázaddal korábbi történelmet, amely a forradalomnak a szabadságharcra változását jelenti.

Csehszlovákiában 1959 és 1963 között zajlott le az első szemléleti váltás a tíz évvel korábbi koncepciós perek életben maradt áldozatainak szabadon bocsátásával és rehabilitációjával.¹ Részben ennek lett a következménye a csaknem rendszerváltozáshoz vezető „Prágai Tavasz” 1968-ban, aminek két közvetlen előzménye is volt. Az egyik: a prágai cseh vezetésnek Beneš óta hagyományozódó szlovákellenessége; a másik: az 1967 júniusában zajló Csehszlovák Írószövetség negyedik kongresszusán kiobbant botrány Ladislav Mňačko² javaslata kapcsán, amely arról szólt, hogy a kongresszus vállaljon szolidaritást Izraellel az akkor már zajló zsidó-arab háborúban.

Magyarországon az 1968 és 1971 között kibontakozó új gazdasági mechanizmus jelentett újabb szemléletváltást, ami bár úgy tűnt, hogy csirájában hunyt el tíz év múlva Magyarország tagja lett a Nemzetközi Valutaalapnak – ami 2008 óta már nem számít sikertörténetnek. Ekkortól datálható a magyarországi konzumszocializmus korszaka is. Viszont emiatt nyilatkozott úgy 1982-ben Csehszlovákia Kommunista Pártjának ideológiai titkára, Vasil Biľak, hogy nem Lengyelországban kell védeni a szocializmust (a Szolidaritás független szakszervezeti mozgalommal szemben), hanem Magyarországon.

Ezek a példák mutatják a különbséget a váltás, szemléletváltozás, felfogásbéli változás és a rendszerváltozás között. Kérdéses, hová torkollik a folyamat: kormány- vagy csupán elitváltásba, szerkezet- vagy rendszerváltozásba. Mindezt követi-e a szemlélet változása

¹ A Slánský-per a csehszlovák kommunista párt második emberének és tíz társának halálra ítéelésével végződött 1952 novemberében. A per erősen anticionista és antiszemita jelleget kapott. (A szerk.)

² Ladislav Mňačko (1919–1994) szlovák író, újságíró, 1968-ban a csehszlovák bevonulás után Ausztriába emigrált. (A szerk.)

és az értékrendi megújulás? Ez utóbbi két tényezőnek a változása a leginkább időigényes.

FELÜLNÉZETBŐL

Anélkül, hogy belemélyednénk a magyarországi változások elemzésébe, felülnézetből annyi állapítható meg, hogy a rendszerváltozásért vívók küzdelme 2006-ban ért el ahhoz az erőarány-változáshoz, amikor átlendültek a holtpontra, és a múltból jövők veszíteni kezdtek az újakkal szemben. Ez nem azt jelenti, hogy mindenki, aki korábban jött, csapnivaló, a többi pedig „bezzeg gyerek”. Egy biztos: azok sem lehetnek a jövő meghatározói, akik 1982-ben bevitték Magyarországot a Nemzetközi Valutaalapba, hiszen azoknak fogalmuk sem volt arról, hogy meg lehet-e változtatni a politikai rendszert. Lehet, hogy ez egyesek számára akkor nagy eredménynek számított, de tudatosítani kell, hogy ez is egy hasonló paktum eredménye volt, mint az 1963-as amnesztiarendelelet. A paktumot a szovjethatalommal kellett megkötni a hatalmi viszonyok megőrzése érdekében. A szovjethatalomnak pedig más hatalmakkal kellett lepaktálni, vagy engedni saját érdekében. Ez a rendszerváltás/változtatás rákfenéje is, mert az egész egy paktumon, egyezkedéseken sorozatán alapult, amit biztosan nem a Rózsadombon kötöttek,³ de a korábbi érdekkörök sérthetlenségére vonatkozott. A 2010 óta a Magyarországot érő támadások is ezzel magyarázhatók – a magyarországi belpolitika sérti a negyedszázaddal ezelőtt lepaktálók érdekeit.

Soha nem felejttem el, prágai parlamenti képviselőként (1990. január 30-ától 1992. december 31-ig), 1991 januárjában kezdeményeztük Csehszlovákiában az átvilágítási törvényt, amely kizárta a politikai közéletből a kommunista titkosszolgálatok munkatársait és együttműködőit, a pártállam politikai tisztségviselőit

³ *Utalás az amerikai-kanadai emigráns újságokban megjelent, majd sokáig kéziratban terjedő Rózsadombi paktum nevű összeesküvés-elméletre, amely a hatalomátmentést kívánta „dokumentumszerűen” megindokolni és magyarázni. (A szerk.)*

és a munkásárság tisztségviselőit. Az első tiltakozás a törvény elfogadása előtt az Egyesült Államokból érkezett, a New York-ban székelő *Helsinki Watch*-tól. Azt bizonyíthatatlanul, de tapasztalatból tudom, hogy 1989 decemberétől kezdve a különböző nyugati, főleg amerikai kapcsolatfelvevő küldöttségek a még létező, dokumentumokat megsemmisítő kommunista titkosszolgálat embereivel találkoztak elsőként. Őket ismerték, velük álltak kapcsolatban.

A VÁLTÁS KÜLÖNBÖZŐ FORMÁI

Az 1989-90-ben történeletről, a kommunista rendszer bukásáról lezajlott sok eszmecsere, vita és kardoskodás közepette mintha elfelejtkeztünk volna arról, hogy az a politikai-hatalmi rendszer, ami akkor megbukott, csak látszólagosan volt rend, inkább parancsuralomként nyilvánult meg és rendszerként működésképtelen volt. Csak a hatalmi (rendőri és katonai) erő tartotta lábban. Bukásával erkölcsi, szellemi és gazdasági romhalmazzal hagyott maga után, amit nem lehet egyik napról a másikra eltakarítani, hiszen még negyedszázad múltával is botladozunk maradványaiban, amelyek mérgezik napjainkat.

Ugyanakkor tudatosítanunk kell, hogy a kommunista egypártrendszer bukása mindazon államokban, ahol magyarok élnek a Kárpát-medencében, másként zajlott le, ami a térfüggetlenség és az ötödik dimenzió okán való. Magyarországon az élhető szocializmus kereteit igyekeztek megteremteni, amit még fel sem lehet róni az akkori politikai vezetésnek, hiszen mindkét fél jól járt vele. Sőt a harmadik, az ellenzék is, mert az úgynevezett demokratikus ellenzék ismert tagjait nem zárták börtönbe – a magyarországi nemzeti érzelmű, vagy az '56-ra visszaköszönő ellenzéki megnyilvánulásokkal szemben ugyanakkor szigorúan felléptek. Valószínűsíthető, hogy ezzel függ össze a magyarországi „demokratikus ellenzéknek” a határon túli magyarok másként gondolkodóihoz fűződő viszonya is. Az 1970-es évek második felétől követhető nyomon ez a kapcsolat, elsősorban

Románia és Csehszlovákia felé. Kezdetben én voltam a fő kapcsolódási pont a Felvidéken, talán 1985-ig. Ennek az évnek az őszén, Budapesten került megrendezésre az Európai Kulturális Fórum, aminek az alternatív fórumáról, ami az ún. demokratikus ellenzék ügykörébe került, a határon túli magyarokkal kapcsolatos tárgykör kiesett. A magyarországi ellenzéki szervezők akkor mindezt úgy indokolták, hogy ezt a kérdést az európaiak nem értik – ami lehet, hogy igaz volt, de így is kérdéses, hogy ez meddig volt tartható állapot. Másfél-két évvel később derült ki, hogy a magyarországi „demokratikus ellenzék” számára a határon túli magyarok másként gondolkodói, ellenállói csak eszközök voltak egy „kelet-európai” ellenzéki front felmutatására. Valamikor 1986–87 táján a korábbi ellenállókát ejtették, és egy új, az 1950-es évekre emlékeztető harcos csoport kinevelésére összpontosítottak, akiket ezúttal nem ifjú kommunistáknak, hanem liberális demokratáknak neveztek. Az én ellenállói ügyemet azzal lezárták tekintették, hogy az én, *Kutyaszorító* c. könyvemnek az amerikai kiadását segítették, valamint 1987-88-ban támogattak abban, hogy a családommal egy évre kiutazhassak az USA-ba.

A Magyarországgal szomszédos államokhoz szakított magyarokkal kapcsolatban azonban sajátos megállapításra jutunk, ha az adott államhatalommal 1945 óta kialakult konfliktusaikat vizsgáljuk. A részletezéstől eltekintve a nemzeti jellegű magyarországi szervezkedéseket és az elszakított magyarok önvédelmi vagy egymással rokonszenvező tevékenységét minden esetben sovinsztának, rendszerellenesnek minősítették, sőt bizonyos esetekben halállal vagy sokéves börtönnel büntették, még ha az a pártállam szervezeti kereteinek és szabályainak a betartásával jelentkezett is. Megítélésem szerint ezért nem mutatható fel olyan magyar ellenállási tevékenység a második világháború utáni időkben 1989-ig, amit egyszerre lehetne nemzeti ellenállásnak és a politikai rendszerrel való szembeszegülésnek is minősíteni. Az egyetlen kivétel az

1956-os forradalom, amelynek az utóéletében kellett megküzdenie ezzel a misztikus magyarellenességgel. Valószínűleg emiatt nincs olyan rendszerváltást/változtatást igazoló értékelhető adatunk, amely egyértelművé tenné, hogy az elmúlt huszonöt évben a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyar közösségek előre léptek volna. Nem tudnak felmutatni olyan politikai, társadalmi, identitásbeli vagy gazdasági eredményt, amely igazolná sikerességüket. Ennek feltételezhetően az a fő oka, hogy a kommunista rendszerben a hivatalos hatalomba való beépülés volt az egyetlen lehetőség a megmaradásra, a többpárti rendszerben pedig a többségi politikai élethez való csatlakozás jelentette az érvényesülés vagy az érdekérvényesítés egyetlen lehetőségét. Ugyanakkor arra is utal, hogy nem alakult ki olyan működőképes magyar nemzetpolitika, amely egységében tudná kezelni a szétdarabolt nemzetet, és kilátást nyitna az önálló, államhatárokon átívelő magyar politika megfogalmazására.

SZEMLELETVÁLTÁS ELŐTT

A váltás/változás kérdésének felvetése a 20. század utolsó harmadával kapcsolatban arra irányul, hogy mikor indult el az a szemléletváltás, amely elvezetett a változáshoz. A sorsforduló valójában 1989/1990 határán következett be, vagy sokkal tágabb időszámban kell mindezt értelmeznünk? Következzen egy sajátos, inkább életrajzi, mint történelemtudományi vonatkozású történetlanc, amely háttéranyagként érdekes lehet.

A csehszlovák politikai rendőrség 1979. július 21-étől többször rajtam ütött. Érdemleges összefüggésekre tudok rámutatni a román, magyar és a csehszlovák szervek együttműködésével kapcsolatban, éppen 1979. július 19-étől. Július 19-én késő délelőtt családommal Sopronba utaztam. A rajkai határátkelőn a magyarországi határőrök tüzetes vizsgálat alá vettek. Este, visszajövetelkor levetköztettek, az automat szerelődör fölé állították. Mintegy két órán át tartott

a vizsgálat. A magyar határőröknek is már kínos volt, ezért az egyik a fülemhez hajolt, és azt súgta: ne haragudjon, utasítást kaptunk. Majd július 21-én, hétfőn délelőtt a pozsonyi munkahelyemről elvitt az államrendőrség. Csak később tudtam meg, hogy július 19-én kora délelőtt az ártándi-borsi, Magyarország és Románia közötti határátkelőn egy japán állampolgártól elkobozták *Kutyaszorító* c. kéziratom egyik példányát. A japán azért vált gyanússá, mert magyarul beszélt egy nyugatnémet állampolgárral.

A leírt esemény ellenére először csak 1982. november 10-én tettek zárkába. Ennek a napnak hajnalán halt meg Leonid Iljics Brezsnyev, a Szovjetunió első embere. Annyit tudtunk róla korábban is, hogy beteg. Belfentesek révén azt is tudtuk, hogy Prágában a párt és állam vezetése abban reménykedett, hogy utódja Csernyenko lesz, aki 1968-ban a „Prágai Tavasz” leverésekor Szovjetunió prágai nagyköveti székében ült, ezért a husáki nőmenklatúra bensőséges ismerője és felépítője is volt. Prágából való hazatérése után nem sokkal a párt orosz-szovjet első titkáraként kezdett dolgozni. A nagyorosz nacionalizmus támogatója lett, vagy már korábban is az volt. Ő szervezte 1976-ban Taskentben azt az össz-orosz oktatásügyi szakkonferenciát, amelyen a nem oroszok orosz nyelvtudásának elősegítése érdekében az orosz nyelven való oktatás tantárgyak szerinti bevezetéséről tárgyaltak. A taskenti konferencián meghívottként megjelentek a szlovák oktatásügy képviselői is. Az ott szerzett tapasztalatok és feltételezhető biztatások alapján kezdték tervezni Szlovákiára méretezve a szlovák nyelvű oktatás kiterjesztését a magyar iskolákban.

Az időpont fontos: 1982. november 10-én engem azért tartóztattak le, mert a csehszlovákiai magyar iskolákban bevezetendő szlovák nyelvű oktatás ellen szerveztem ellenállást. Ez a rendszerváltozás, pontosabban a szemléletváltozás kezdete előtti időszakban történt.

SZEMLELETVÁLTÁSOK A SZOVJETUNIÓBAN

Már az 1930-as évektől nyilvánvaló volt, hogy a Szovjetunióban két hatalmi ágazat birkózik egymással: a hadsereg és a titkosszolgálat. Mindez a szovjet állam megszűnéséig, sőt azon túl is fennmaradt – a titkosszolgálat győzött. Az elhalálozott Brezsnyev, majd a Prágában áhított Csernyenko is a hadseregre támaszkodott (akárcsak az 1930-as évek második felében Sztálin).

A szemléletváltás a Szovjetunióban ezen a ponton következett be Sztálin halála, illetve a 20. pártkongresszus után⁴ először – a hadsereg által támogatott Brezsnyev utódja Jurij Andropov, a titkosszolgálat embere lett. Azt akkor már a középszerűen informált emberek is sejtették, amennyiben hallgatták a Szabad Európa Rádió híreit, hogy a csúcstechnológiák szállításának leállítása (embargója), az ún. COCOM-lista miatt Szovjetunió a világpiacon egyre rosszabb helyzetbe került, gazdaságilag a csőd felé közeledett. Ennek ellenére a kommunista hatalmi rendszert összeomolhatatlannak vélték. A szovjet titkosszolgálat azonban tisztában volt a rendszer gyengeségével, sérülékenységgel. Az összeomlás elkerülése végett a hatalom önvédelemből lépéseként fogható fel, hogy Brezsnyev után a legjobb értesülések birtokában álló titkosszolgálat akarta átvenni (vagy vette is át) a hatalom ellenőrzését. Az Andropov felügyelete alatt álló hatalom „reformokat” vezetett be, amolyan KGB-s módon, például a szeszfogyasztás korlátozásával, amiről amerikai tapasztalatok alapján tudni lehetett, hogy nem vezet célra, legfeljebb a maffiát erősíti.

Ennek a Brezsnyev utáni szovjethatalomnak a Csernyenkóéhoz hasonlítható, de ellentétes előjelű, sajátos magyar személyi vonatkozása is volt, illetve lett. Andropov 1956-ban a Szovjetunió teljhatalmú megbízottja volt Magyarországon,

⁴ Az SZKP 1956. februári kongresszusa, amelyen Nyikita Szergejevics Hruscsov Sztálint elítélő és bűneit felsoroló híres beszédét elmondta. (A szerk.)

a kádári rendszer ismerője és kapcsolati embere, akárcsak Csernyenko 1968-ban Prágában. Ezt akár kulcskérdésnek is tekinthetjük a vazallusok kisszerű, földszintes gondolkodása szemszögéből. „Majd Andropov elvtárs, majd Csernyenko elvtárs elintézi...”

Brezsnyev halálának napján tartóztattak le először, de Andropov regnálásának idején helyeztek szabadlábra 1983. február 22-én, a Budapest és Prága közötti egyeztetés nyomán, nem felmentve a vád alól. Nyilvánvaló, hogy az egyeztetés része volt valamilyen Moszkva felé irányított magyarázat és Prága iránti gesztus is. Ezt kellett megszerkesztenie az ötletgazdag Aczél Györgynek. Ezért született az MSZMP Politikai Bizottságának június 21-i határozata, amelynek az a mondata, hogy „az emigrációval való kapcsolatok semmilyen körülmények között sem nyithatnak lehetőséget ellenséges célok hazai népszerűsítésére, s nem szolgálhatnak a jobboldali emigrációs körök és a hazai ellenséges-ellenzéki elemek közötti együttműködés csatornájaként sem”, már ezzel hozható kapcsolatba. A következő lépés volt Csoóri Sándor egy évre szóló publikálási tilalma, mert az én, New Yorkban megjelent könyvemhez írt előszót, valamint Hajdú János *Utószó egy előszóhoz* c. egyoldalas pamfletje az *Élet és Irodalom* c. hetilapban, a Magyar Írószövetség hivatalos lapjában, 1983. szeptember 16-án.

Ennek a nagy felhajtásnak haszonélvezője voltam több mint egy évig, hiszen szabadlábon lehettem. De valószínűleg nem az én érdekemben történt, nem értem ennyit. Magyarországi belpolitikai egyensúlyt kellett fenntartani, hiszen akkor velem szimpatizált a népnemzeti és a demokratikus ellenzék is. Az egyik a hatalommal való párbeszédre helyezte a hangsúlyt, a másik pedig Aczél György oltalma alá tartozott.

Andropov 1984. február 4-én meghalt – állítólag nem természetes halállal, de ez önmagában a történetet nem befolyásolja. Utódja Konsztantyin Usztyinovics Csernyenko lett. Néztam a halál

bejelentésének napján a magyarországi és a csehszlovákiai TV híradását (éppen szabadlábon voltam). Az MTV híradójában így szólt a hír (lehet, hogy nem szó szerint, de indíttatásában így módon): meghalt Jurij Andropov elvtárs, a magyar nép nagy barátja, utódja Csernyenko elvtárs lesz. A csehszlovák TV híradójában imígyen vezették be a hírt: meghalt Jurij Andropov elvtárs, utódja a csehszlovák nép nagy barátja, Csernyenko elvtárs lesz.

Nyilvánvaló, hogy ez a személyi váltás a Szovjetunió politikai vezetésének élén nem elhanyagolható esemény. Két irányzat küzdött egymással: a hagyományos hatalmi politika és a veszélyek elhárítására törekvő valóságlátóbb politika, amelynek képviselői tudatában vannak, hogy a Szovjetunió által vezetett hatalmi tömböt a gazdasági versenyképtelenség életveszélyesen fenyegeti.

Tény és való: nem sokkal Csernyenko beiktatása után engem ismét letartóztattak (1984. május 10.). Bent feketedtem, készültem az újabb peremre, az államügyész már átadta a periratokat a bíróságnak, csak a tárgyalás napja nem volt még kitűzve. Még ha pontosan emlékeztem a híradók szóhasználata közötti különbségre, ez önmagában a zárkában semmi reménykedésre nem adott okot. Noha emlékeztem a második letartóztatásom előtti nyugati hírekre is: Csernyenko gyógyíthatatlan beteg – egy amerikai orvos a TV képernyőjén keresztül – nézvéen a Szovjetunió új első emberét – állapította meg a diagnózist. Ennek akkor nem szenteltem figyelmet, nem lehetett és nem is lett volna szabad ezzel összefüggésbe hozható következtéseket levonni.

Végül bekövetkezett: Csernyenko 1985. március 10-én elhunyt. Erről a következő napon szereztem tudomást a napilapokból, amelyeket előfizettem a börtönben. Az eseménnyel azonban nem kapcsoltam össze semmilyen következtetést. Abban a pillanatban nem érthettem ennek semmilyen összefüggését.

1985. március 11-én megválasztották Gorbacsovot, a Szovjetunió Kommunista Pártjának elnöki tisztségébe. Ő nem a hadsereg embere volt. A börtönben elolvastam Szlovákia Kommunista Pártja szlovák és magyar nyelven megjelenő napilapjában Gorbacsov összes beszédét, azokat is, amit Csernyenko temetése alkalmából mondott el a különböző országok pártküldöttségeinek. A beszédekben azt a következtetést vontam le, hogy gyökeres szemléletváltozás történik a Szovjetunióban – ami nem hasonlítható az andropovi teszetoszasághoz. Eluralkodott rajtam az a meggyőződés, hogy rövidesen szabadlábra helyeznek. Amikor a megérzésemet közöltem a cellatársaimmal, örültek véltek. Valóban szabadlábra kerültem, 1985. május 10-én, és megszüntették a rendszer felforgatásának vádját, amely alapján mintegy tíz évet kaphattam volna.

Csakhogy húsz évvel később, amikor újra elolvastam Gorbacsov beszédeit, nem jöttem rá, miből éreztem meg mindezt. Pedig szabadlábra helyeztek és utána sem tartóztattak le, holott a korábbiakhoz képest több okot szolgáltattam erre.

A történet lényege, hogy a kommunista hatalmi rendszer bukását a „Nyugat” által a szovjet-rendszeren belül gazdaságilag és politikailag kikényszerített olyan szemléletváltozás előzte meg, ami törvényszerűen a szovjet típusú politikai rendszer fokozatos módosulásához, majd megszűnéséhez vezetett. Ebben az a véletlenszerű, hogy ezt a fokozatos változást a saját bőrömön és személyes történetem keretében tapasztalhattam meg – élményszerűen és érzelmileg.

A RENDSZERÖSSZEOMLÁSOK KÜLÖNBΣÉGEI

Tudatosítani kell, hogy a kommunista rendszer összeomlása valójában annak köszönhető, hogy kivonult mögüle a szovjethatalom. Központi ereje, az orosz politika és annak nemzethatalmi képviselői – akik az orosz érdekek védelmében visszavonulót fűjtak a „menteni, ami menthető” elve szerint – feladták a szovjet birodalmi érdeket az orosz nemzeti-birodalmi érdekek védelmében.

Mivel a szovjet blokkon belüli változás az orosz nemzethatalmi érdekek újrafogalmazása miatt következhetett be, ezért játszódott le másként a hatalmi rendszer összeomlása Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában, illetve Jugoszláviában. A rendszerváltozásbeli különbségek a helyi többség politikai kultúrájától függtek. Valószínűleg az egyik szélsőség Románia volt, ott a változás nem a fővárosban indult, hanem a magyar-német-román vegyes nemzetiségű és felekezeti Temesváron. A másik szélsőség Tito maradványországa, Jugoszlávia volt, ahol a belháború a Szovjetunió által korábban támogatott kommunista szerb hegemonia ellen tört ki. Leginkább Lengyelország és Magyarország példája hasonlítható egymáshoz. Lengyelországban 1989 júniusában a parlamenti választásokat követő kormányalakítással indult a rendszerváltozás, Magyarországon az '56-osok újratemetésével, tehát szinte azonos időben. Csehszlovákiában az események kissé hasonlítottak a romániaihoz, noha a párt központi vezetésében már tavasz óta csapódtak be a hírek azzal kapcsolatban, hogy változtatni kell. Az NDK volt a kivétel – érthetően, ott a berlini fal ledöntésével kezdődött, hisz ez volt a hatalmi rendszer legégbekiáltóbb jelképe, és minden attól függött, hogy az ott állomásozó szovjet egységek hogyan lépnek fel. Nem kaptak engedélyt a közbeavatkozásra, tehát 1989 novemberének elején eldőlt a csata. Ezért is furcsa kissé a prágai november 17-i tüntetés alkalmával a hatalom és a nép közötti összecsapás ténye.⁵

A felvidéki magyarok körében is másként zajlott ez a folyamat, mint a szlovákok vagy a csehek esetében. A Charta '77 polgárjogi mozgalom elsősorban cseh gyökerű volt, az 1970-es évek második felében az alternatív cseh politika emigráns és otthoni képviselőinek döntéseként

⁵ 1989. november 17-én főiskolások gyűltek össze Prágában a cseh főiskolák nácik általi betiltására emlékezve. A tömeg a hivatalos rész befejezése után sem ment haza, a Nemzeti Színháznál a rendőrség brutálisan lépett fel velük szemben. A folytatódó tüntetések végül elvezettek az új kormány megalakításához, majd az első szabad választásokhoz. (A szerk.)

született meg a szlovák Gustáv Husák által fémjelzett rendszerrel szemben. Jó oka volt annak, hogy az 1968 utáni csehszlovákiai retorziókat éppen egy szlovák politikus nevéhez lehetett kötni, aki felrúgta a Nyugat által dédelgetett csehszlovák nemzeteszmét, és Szlovákia számára Csehországgal azonos jogállást harcolt ki.

Van ennek a csehszlovákiai demokráta politikai ellenállásnak egy sajátos pikantériája. Említettem, hogy a „Prágai Tavasz” előjátékában megjelent a zsidó-arab konfliktus. Ha valaki veszi a fáradságot, és elolvassa az 1968 utáni csehszlovákiai politikai konszolidáció politikai iratait, egyértelmű lesz, hogy a husáki rendszer a „Prágai Tavasz” eseményeiért a filozemitizmust tette felelőssé. Az 1968-as csehszlovákiai politikai válsággal szemben a husáki hatalom Szlovákiának a Szovjetunióhoz való hithűségét hangoztatta. Nem véletlen, hogy a Charta ’77 szlovák tagjainak megszámlálására elegendő lenne két kezünk tíz ujja és még felesleg is maradna. Magyarként egyedül voltam közöttük. Én is csak azt követően csatlakoztam, hogy nagy nehezen kiálltak mellettem első bebörtönzésemkor. Felmerült a korábbi csatlakozás eshetősége, de ezt, rajtam kívül minden akkori munkatársam elutasította.

A VÁLTOZÁSOK KEZDETE SZLOVÁKIÁBAN

A szlovákok körében a politikai rendszerrel szembeni ellenállás elsősorban a római katolikus egyház „földalatti” mozgalmában alakult ki az 1980-as évek elején. Innen lépett elő 1988 tavaszán a nagypénteki gyertyás felvonulással,⁶ majd másfél évvel később a keresztény klubok megszervezésével a szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom, és ezek védnöksége alatt, illetve részeként a magyar katolikusok szervezkedése is.

⁶ Az 1988. március 25-ei, Pozsonyban szervezett gyertyás tüntetés hivatalosan a püspöki székek betöltésére tett vatikáni javaslat csehszlovák elutasítása miatt szerveződött. A több ezres, gyertyákat gyújtó és imádkozó tömeget a rendőrség szétkergette. (A szerk.)

Szervezett, népes felvidéki magyar ellenállás, amelyre épülhetett volna egy rendszert változtató elképzelés, nem létezett. Létezett a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága, amely 1978-ban kezdte meg a működését, de sok válságon esett át. Az első, ötletadó összejövetel résztvevői egy kivételtől eltekintve árulók lettek, vagy elmaradtak. Amikor a „bizottság” tudatosan vállalkozott jogvédelmi szerepre, a magyar iskolák védelmére, semmilyen társadalmi támogatottságot nem élvezett, tevékenységét a felvidéki magyarok nagy része inkább provokációnak tekintette. A helyzet 1982–83-ban, első börtönzésem alkalmával változott meg. Annak az ellenkezője történt, mint amivel számolt a hatalom: a megfélemlítettség helyett az érdeklődés és az együttműködési készség növekedett. Új önkéntesek jelentkeztek. A második bebörtönzésem és a szabadulásom után pedig létrejött a jogvédő bizottság kiadványait sokszorosító és terjesztő önkéntes hálózat, amely éppúgy konspiratív módon működött, mint maga a bizottság: minden tagja csak egy további emberrel volt kapcsolatban, a többiről nem tudott. A terjesztendő kiadványokat is csak megjelölt helyen tárolták, és onnan vitték tovább.

A FELVIDÉKI MAGYAR VÁLTOZÁS ELŐZMÉNYEI

A felvidéki magyarok „alternatív” életének egyik fontos része volt az 1949-ben, a pártállam által megalakított Csemadok (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete, majd Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége), ami eredetileg a „magyarul beszélő csehszlovákoknak” (akik akkorra már visszakapták állampolgári jogaikat) a szocializmus építésébe való bekapcsolását szolgálta volna. Az akkori politikai hatalom azonban melléfogott a szervezet megalakításával, mert általa teremtettek törvényes keretet a felvidéki magyar társadalom romjaiból való újraépítésének, még ha a tisztségviselők között sok kiszolgáló és besúgó is akadt. A szervezet története taglalásának mellőzésével csupán annyit kell a témával kapcsolatban megemlíteni, hogy a hivatalos

hatalom (a pártközpont) már az 1950-es évek végén a „szocialista együttélésből” való kilógással vádolta, 1968 után pedig megbüntette a Csemadokot ’68-as aktivitása miatt, mert az egyértelműen követelte a „Prágai Tavasz” hullámhosszán a magyarok jogállásának javítását. A magyarok egyetlen szervezetét rövidesen parkolópályára állították a némi politikai aktivitást lehetővé tevő Nemzeti Frontban (magyarul Népfront), a Csemadok elnökét mégis prágai parlamenti képviselőjelöltként indították.⁷

A további büntetéssel 1984-ben és ezt követően azért kellett szembe néznie a Csemadoknak, mert nem határolódott el a jogvédő bizottságtól, és ugyancsak a felvidéki magyar iskolák védelmében szállt síkra. A Csemadok, még ha a politikai rendszernek nem is volt ellenlábasa, a magyar közösséggel szembeni hatalmi szándékokkal ellenkező álláspontot képviselt. Ezért a hivatalos politikai hatalomnak egyfajta sajátos ellenzékét jelentette. Emiatt 1987-ben úgy döntött a politikai hatalom, hogy az ellenőrizhetőség érdekében visszaveszik a Csemadokot a Nemzeti Frontba. Csakhogy a Csemadok közben alapszabály-módosítást hajtott végre. Tevékenységét a jövőben úgy akarta folytatni, miszerint „szem előtt tartja [...], hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiség kultúrájának fejlődése az egyetemes nemzeti kultúra [...] részeként történik”. Ez a mondat azonban kiverte a biztosítékot a cseh és szlovák kommunisták agyában. Az akkori birkózás végeredménye már nem érdekes, hiszen két évre vagyunk a kommunista hatalmi rendszer összeroppanásától, és ott új fejezete kezdődik a korábbi küzdelmeknek. Inkább az alkothatja vizsgálatunk tárgyát: mit tudott produkálni a nem hivatalos felvidéki magyar közélet?

A MAGYAR SZERVEZŐDÉSEK

A jogvédő bizottságon és ehhez kapcsolódóan a Szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportjának tevékenységén túl

a rendszerváltozást közvetlenül megelőző időben a *Csehszlovákiai magyarok memoranduma* volt az egyetlen „tömeges” ellenzéki megnyilvánulása a felvidéki magyaroknak, amelyet nem szabad lebecsülni. Ezt is a jogvédő bizottság kezdeményezte 1988 tavaszán, de ősszel egy nagyobb szórású csoport áll mögé. 266 támogató aláírással jelent meg 1988. december végén, követelve a magyarok alkotmányos jogait megvalósító törvények meghozatalát és a politikai reformokat.

A rendszerváltozás éve, 1989 ősze-tele hozott változást a felvidéki magyarok közéletében is, ennek sajátosságaként feltűntek a szabad kezdeményezések. Nem jelent meg azonban egyetlen olyan csoportosulás sem, ami korábban a mélyben bujkálva új értékrendet vagy szemléletet hozott volna a főleg önmagára, a többségi társadalomra és a hatalomra tekintettel lévő felvidéki magyar közösség soraiba. A rendszerváltozás kezdete csupán szerkezetileg jelent meg a felvidéki magyarok közösségében.

Novemberben és decemberben három magyar csoportosulás jelentkezett. Elsőként a Független Magyar Kezdeményezés lépett a porondra. Ez ideológiailag ugyan a magyarországi Szabad Demokraták Szövetségéhez kötődött, de hatalmpolitikai elképzelése szerint leginkább új-kommunistának volt tekinthető. Ugyanazzal a meggyőződéssel lépett a közélet színterére, mint az 1949 után megjelenő magyar ifjú vagy kevésbé ifjú kommunisták, akik az egyetlen lehetőséget a többségi politikai hatalomhoz való kötődésben látták. A másik a Szlovákiai Magyarok Fóruma volt, ami az 1968-ban, a „Prágai Tavasz” idején a Csemadokban szerzett tapasztalatok alapján képzelt el egy megreformált társadalmi szerveződést, amely reform ugyan kommunista körülmények között elfogadható volt, de ezúttal másról szólt a „menyegző”. A harmadik kezdeményezést a magyar keresztény klubok jelentették, amelyek fokozatosan váltak ki a szlovák katolikus egyház földalatti mozgalmából. A szlovák kereszténydemokraták nyomása miatt elszakadtak az anyatesttől

⁷ Sidó Zoltán 1982 és 1990 között volt szövetségi parlamenti képviselő. (A szerk.)

és 1990 tavaszán önállóvá váltak, létrehozván a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalmat (habár valójában sohasem tudtak teljesen leválni arról a testről, ami létrehozta őket). Ők, akárcsak a Független Magyar Kezdeményezés és utódjai, valamint mindkettő kései utódja, a 2009-ben alakult Most-Híd párt csakis a nemzeti többség politikai életének a tartozéka-ként, abba beépülve tudta megfogalmazni politikai létének lehetséges kereteit, beleértve gazdasági és személyi érdekeit is. Közérdekről éppúgy szó sincs, mint a kommunista rendszerben.

AZ ELSŐ PÁRTOK ÉS A RENDSZERVÁLTÁS TANULSÁGAI

Az említett csoportosulásoktól teljesen függetlenül, a korábbi jogvédő bizottság tapasztalatain felnőve, valamint az 1960-as évek második felében kialakult magyar ifjúsági klubok és a „Prágai Tavasz” idején megalakult Magyar Ifjúsági Szövetség tapasztalati bázisán jelent meg 1989 decemberének elején az önálló felvidéki magyar politika kezdeményezése – egy önálló magyar politikai párt megalakításának a javaslata. A Független Magyar Kezdeményezés elutasította ezt a javaslatot, a magyar kereszténydemokrata klubok nem is értették, miről szól a javaslat, hiszen teljesen járatlanok voltak a közéletben, a Szlovákiai Magyarok Fóruma pedig arra az álláspontra helyezkedett: támogatjuk. Ha megalakul, csatlakozunk!

Megalakult: Együttélés néven – a cseh-szlovákiai nemzeti kisebbségek politikai pártjaként, a magyarok döntő többségével, a csehországi lengyelek jelentős támogatásával, a szlovákiai ukránok és cigányok egy részének rokonszenvével. Azért nem magyar pártként alakult, mert az alapítók attól tartottak, hogy politikailag kinyírják őket a Független Magyar Kezdeményezés és a magyar kereszténydemokrata klubok segítségével. (Arról eddig nem beszélt senki, hogy 1990 februárjának letelején felkeresett engem az SZDSZ és a FIDESZ egy-egy embere, és közölte velem: ha nem tagozódok be a szlovákiai egységmozgalomba,

akkor politikailag megsemmisítenek.) Ennek ellenére az Együttélés megalakult, választási koalíciót kötött 1990 tavaszán a magyar kereszténydemokratákkal, amelynek berkeiben sajnos egy volt kommunista államrendőrségi ügynök lett a hangadó, akinek az volt a feladata, hogy akadályozza a célszerű együttműködést (a meghatározó személy ügynöki törzsszáma ismert). Ennek ellenére sikeresen szerepelt az első csehszlovákiai szabad választáson. 1990 tavaszán Prágában tizenkét, Pozsonyban tizennégy képviselő jutott be a koalíció nevében a törvényhozó testületbe. A prágai parlamentbe egy lengyel, a pozsonyiba egy ukrán képviselőt is sikerült bejuttatni, amivel az Együttélés által létrehozott koalíció letette a voksát Esterházy János szellemiségének folytatása mellett.

Hozzá tartozik a rendszerváltozás felvidéki magyar történetéhez, hogy a magyar kereszténydemokraták főtanácsadója leginkább azzal foglalkozott, hogyan hiúsíthatja meg a koalíció választási részvételét, a Független Magyar Kezdeményezés pedig arra összpontosított, hogy sikeres petíciót szervezzen a komáromi magyar egyetem alapításának kezdeményezése ellen.

Így kezdődött a felvidéki magyarok számára a rendszerváltozás, ami igazán csak szerkezetváltozást jelentett. Egyébként úgy zajlottak az események, mintha az 1950-es évek elején lettünk volna: azokat kell kinyírni, akik a hagyományos közösség megtartásában látják a jövőt.

Azóta huszonöt év eltelt. Láthatóan azok lettek eredményesek, akik a magyar közösséggel szemben szövetkeztek. Sikerült szétverni a felvidéki magyar társadalmat, jelentős magyarországi hozzájárulással, és még azt sem mondhatom, hogy ezt csak egy párthoz lehet kötni. Derekasán kivette belőle a részét mindkét magyarországi politikai oldal.

Most 2019-et írunk.